

21. Там само. – 1875. – № 1 – 24. – 1028 с.
22. Там само. – 1877. – № 1 – 24. – 1154 с.
23. Там само. – 1879. – № 1 – 24. – 1061 с.
24. Там само. – 1880. – № 1 – 34. – 1061 с.
25. Там само. – 1885. – № 1 – 36. – 1224 с.
26. Там само. – 1899. – № 1 – 18. – 560 с.
27. Там само. – 1900. – № 23. – 259 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Баляс Ірина Анатоліївна – аспірантка кафедри історії України НПУ ім. М.П.Драгоманова.

Наукові інтереси: культурно-освітня та суспільно-політична діяльність духовенства України в XIX – на поч. XX ст.

УДК 930.1 (477–25) (18/19)

ЕТАПИ Й НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРЧОСТІ В.О. КЛЮЧЕВСЬКОГО ТА ЙОГО ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ В ІСТОРІОГРАФІЇ

Наталія БОСЕНКО (Кіровоград)

У статті досліджуються етапи розробки теми творчості В.О. Ключевського та його історичної школи в історіографії.

Ключові слова: історіографія, історична школа, інституціоналізація науки.

В статье исследуются этапы изучения темы творчества В. О. Ключевского и его исторической школы в историографии.

Ключевые слова: историография, историческая школа, институционализация науки.

The stages of studying of subject matter of the work of V.O. Kljuchevskiy and his historical school in a historiography are investigated in article.

Key words: historiography, historical school, institutionalisation of science.

У сучасній історіографічній ситуації науковий інтерес дослідників часто фокусується на рубежі XIX – XX ст. Методологічні кризи вікової давнини та нинішнього етапу зближують ці дві епохи, які характеризуються пошуками моделі історичного дослідження, зміною ставлення до інтелектуальної діяльності. Підвищення ролі цього періоду зумовлено також фактором творчості ряду визначних особистостей, які визначили подальший розвиток національної історіографії. У російській історичній науці непересічна роль належить Василю Осиповичу Ключевському (1841 – 1911), творчість якого знаменує головний етап в її еволюції. Процес осмислення творчості В. О. Ключевського та його історичної школи здійснювався в межах п'яти хронологічно визначених етапів історіографічних досліджень.

Перший з них, який припадає на другу половину XIX ст. – поч. XX ст., пов'язаний переважно з відгуками, рецензіями та статтями сучасників на окремі твори Ключевського, реакцією на постановку проблем щодо осмислення історії Росії. Література першого історіографічного комплексу поділяється на дві групи: до однієї входять статті, які мають на меті дати загальну оцінку історика, інша група швидше являє собою історіографічні джерела (документальні публікації, спогади). Це цінні свідчення сучасників про життя Ключевського, які вперше розкриті в літературній формі. На першому місці у другій групі варто відзначити документальне видання “Товариства історії та старожитностей російських”, головою якого був Ключевський. У книзі вміщено короткий біографічний нарис Ключевського, складений М. К. Любавським, і промови, виголошені на засіданні Товариства 12 листопада 1911 р., присвяченому пам'яті покійного історика (виступи Є. В. Барсова, М. К. Любавського, С. І. Смирнова, М. О. Заозерського, М. М. Богословського). Найважливішою частиною тому є архівні документальні матеріали про Ключевського, зібрані С. О. Белокуровим, які характеризують життєвий шлях історика. У них є відомості про прашурів Ключевського, навчання його в Пензенських духовних училищах і семінарії, потім у Московському університеті, отримання магістерського ступеня, викладацької діяльності в Московському ж університеті [1].

Другий етап, з 1920-х до початку 50-х років XX століття, пов'язаний з декількома напрямками історіографічних досліджень, репрезентованих рамками радянської історіографії. В історіографії чітко розмежовуються напрямки дослідження В. О. Ключевського.

Одним з напрямків був так званий “апологетичний”, який представляли О. О. Кізеветтер, С. О. Голубцов, І. С. Сімонов, М. М. Фірсов. Великим досягненням концепції цієї течії, стосовно творчості В. О. Ключевського є визнання багатофакторності історичного процесу. Фактори, які впливають на еволюцію людського суспільства, – географічний, економічний, соціальний, політико-юридичний та культурно-історичний – визнаються Ключевським. І що важливо, він не обирає визначального чи головного. Ключевський вирішив давню суперечку “державників” і “народників”.

О. О. Кізеветтером він розглядається в еволюції боротьби тих й інших як учений, котрий, нарешті, знайшов вихід давньої протилежності. “Плюралізм” Ключевського – стрижень апологетичного образу, адже історичному процесу не властиво мати єдину керівну непорушну силу [2, с. 139].

Апологетам В. О. Ключевського протистояв у період 1918 – 1934 інший напрям, який репрезентував наукові та політичні позиції істориків, яких погляди Ключевського вже не задовольняють, проте марксизм ще не закріплений і багато в чому суб'єктивно неприйнятний. Незважаючи на це, усе ж таки простежується розрив зі старою школою, яка певним чином вичерпала себе ідеалістичною історіографією. Цей факт яскраво

простежується у працях В. І. Пічети.

Пічета 1923 року у праці “Введение в русскую историю (Источники и историография)” відносить самого Ключевського до такого собі “14-го напрямку”, названому ним “нова історична наука”, а особливий (17-й) розділ відводить “школі Ключевського”. Уважаючи тепер, що Ключевський частково примикає до Соловйова, частково до слов’янофілів, він підкреслює, що на першому плані в нього не особистість, а суспільство. Звичайно, Пічета стверджує, що Ключевський, будучи засновником нової історичної школи, здійснив “революцію в методі”, але він не підкріплює ці положення доводами, ніяк не конкретизує їх [3, с. 171].

Пічета вважає особливістю Ключевського визнання залежності соціальних і політичних явищ від економічного базису, але не згадує при цьому ні про які марксистські впливи. “Школа Ключевського”, згідно з автором, зараз же “розділилася на два напрями”: один пішов шляхом монографічного вивчення окремих питань і, не намагаючись, висвітлити їх з філософсько-історичного і взагалі теоретичного погляду, ставив лише мету “конкретного зображення історичних явищ”; другий же засвоїв думку Ключевського про залежність від економічних чинників, соціальних і політичних [3, с. 179]. Історіографічна праця В. І. Пічети все ж цінна, як перша спроба розглянути Ключевського на порівняно широкому загальному історіографічному фоні.

Іншим представником цього напрямку в оцінці творчості Ключевського є О. Є. Пресняков. В “Историографических заметках”, які слугують вступом до праці “Образование великорусского государства”, велика увага приділяється Ключевському. Пресняков упевнено й послідовно критикує його концепції політичного устрою Руської держави. Він зазначив, що в Ключевського яскраво виражені особливості схеми Соловйова та Чичеріна з властивим їм внутрішнім протиріччям – з одного боку, твердження спадкоємного зв’язку історичного життя півночі з київським півднем, з іншого – з’ясування їхньої різкої протилежності й самостійних коренів північноруського історичного процесу [4, с. 81].

У цей період поряд з роботою над загальним курсом історіографії про Ключевського починає писати М. Л. Рубінштейн. Усі попередні праці цих років видавалися або “периферійно”, або у вузькоспеціальних журналах, де їх не завжди знайшов би історіограф. М. Л. Рубінштейн публікує з 1937 по 1941 р. в Москві в центральних виданнях чотири праці, присвячені Ключевському. Вони, щоправда, значною мірою повторюють одна одну, але всі потрапили в центр уваги широкого кола читачів. Рубінштейн опублікував рецензію на всі п’ять томів “Курсу” (1937 р.), вступну статтю до перевидання “Курсу”, спеціальну статтю про Ключевського в “Історичному журналі” (1941 р.) і, нарешті, спеціальний розділ про Ключевського у своїй книзі з історіографії (1941 р.) [5; 6].

Рубінштейн визнає буржуазний характер історичного спадку

Ключевського, одночасно вважаючи, що Ключевський – “творчий підсумок усієї руської буржуазної історіографії ХІХ ст.”. Народ у Ключевського не стає, однак, основною дієвою силою, але поруч з цим є суперечливе визнання, що монографії Ключевського зверненні безпосередньо до вивчення життя народу [5, с. 68]. У “Курсе Русской истории” Ключевський, згідно з Рубінштейном, переходить уже прямо на позиції суб’єктивного ідеалізму, що погано узгоджується з визнанням новаторства Ключевського, який увів економічний аспект в стару схему [5, с. 69].

У курсі “Русской историографии” Рубінштейна Ключевському відведений двадцять шостий розділ під назвою “Буржуазный экономизм. Ключевский”. Для того, щоб втиснути Ключевського в рамки “економізму”, безліч важливих сторін його життя, творчості, концепції були просто пропущені. Знята замовчувана вся складна проблема політичного світогляду та політичної діяльності Ключевського. Не торкалися питання про теоретичне розуміння Ключевським такого явища, як суспільні класи, класову структуру суспільства [6, с. 441–469].

Праці Рубінштейна про Ключевського мають вигляд деякої абстрактності. Однією з цікавих особливостей праць Рубінштейна є ігнорування попередників. Сама постановка теми про “економізм” Ключевського в літературі не була нова, про це писали В. І. Пічета, П. Смірнов та ін., але Рубінштейн не згадує про це. Порівняння концепцій Соловійова, Ключевського, Чичеріна, на яких зупиняється Рубінштейн, має спеціальну літературу (праці Любавського, Сиром’ятникова та ін.) Але в Рубінштейна збережена необґрунтована роль “першовідкривача”. Рубінштейн навіть уважає, що наукова історіографічна оцінка Ключевського взагалі не була дана й запропонована ним вперше. Цікавим є трактування вченого питання про “школу” Ключевського, наявність якої ним визнається, але нічого конкретного про неї не говорить. Не названі імена істориків, що, на його думку, входять у “школу”, хоча в літературі В. І. Пічета вже поставив це питання цілком конкретно та назвав ряд імен.

Наступний період вивчення Ключевського охоплює майже два десятиліття (приблизно з половини 50-х років по 70-ті роки ХХ ст.). Робота над історіографічним дослідженням історика в ці роки значно посилилась і поглибилась. Праці, які йшли в руслі марксистської оцінки Ключевського, стали різнобічними. Поява спеціалізованих статей, зосереджених на поглибленому вивченні окремих сторін спадщини історика, – характерна риса цього періоду. Посилилась і документальна база дослідження – у друці з’явилися нові історіографічні джерела, архівні матеріали. До їхнього числа передусім належить нове, уже третє радянське видання творів Ключевського – восьмитомник під редакцією академіка М. М. Тихомирова. Ні одне з видань, що раніше вийшли у світ, не було пов’язано із залученням нових архівних документів Ключевського [7].

У новому виданні (1956 – 1959 рр.) використовується рукописний

авторський текст. Треба відзначити й високу якість широких коментарів і підготовку тексту до друку О. О. Зіміним і В. А. Александровим, які підняли великий комплекс архівних матеріалів. Апарат посилань Ключевського в “Курсі” раніше ніколи не публікувався. У цьому ж виданні він з’явився вперше на основі авторських нотаток на полях чорнового тексту, де наводяться посилання на літературу й джерела.

Однак це видання не можна, незважаючи на його восьмитомний обсяг, уважати повним та завершеним. У ньому відсутня “Боярська дума”, немає ні “Сказань иностранцев об Московском государстве”, ні монографії “Древнерусские жития святых как исторический источник”. Інакше кажучи, у ньому опущені всі основні шаблі, який Ключевський піднімався як формально – у своїх учених ступенях, так і по суті – у науці.

Видавці пояснили основні причини цих прогалин друкарськими труднощами й браком запланованого тиражу. Але при всіх цих прогалинах нове видання залишається найкращою публікацією самого тексту, що вперше ґрунтувалося на архівних даних.

Були опубліковані в уривках афоризми Ключевського, які раніше ніколи не друкувалися й зберігалися здебільшого тільки в усній формі. Ключевський ретельно (нерідко під номерами) записував їх для себе, готуючись до їхнього оприлюднення. Вислови стосуються різноманітних, нерідко побутових життєвих тим. Але інколи узагальнюють наукові висновки.

Характерною рисою цього періоду вивчення творчості російського історика є завмирання узагальнювальної теми “В. О. Ключевський”. У той час, як література колишніх періодів рясніла загальними статтями, які історика часто давали різко протилежні оцінки. У 70-ті роки узагальнювальний нарис рідко виникає і в статейному потоці: необхідність дати передмову до нового видання творів Ключевського – вступний нарис академіка М. М. Тихомирова 1958 р.; розділ про Ключевського в “Нарисах історії історичної науки” (т. II) академіка Л. В. Черепніна; розділи в загальних курсах лекцій з історіографії професорів В. І. Астахова, О. Л. Шапіро та ін. [8].

Академік М. М. Тихомиров у своїй статті про нове видання творів Ключевського дає по суті одну із найгостріших його оцінок [9]. Він, звичайно, уважає, що праці історика – “наша спадщина”, найкраще досягнення буржуазної історичної науки кінця XIX – початку XX ст. Але знижено значення монографій Ключевського. Тихомиров уважає, що в “Життях святих” “наскільки був багатий зібраний ним матеріал, настільки ж бідними виявилися висновки автора про життя святих як історичного джерела” [9, с. 79]. Результати дослідження в “Боярской думе”, за словами М. М. Тихомирова, “вражають своєю однобічністю” [9, с. 83].

На противагу монографіям, “Курс” оцінюється Тихомировим як вершина наукової творчості Ключевського. На думку Тихомирова,

В. О. Ключевському був властивий певний скептицизм щодо джерел російського походження, що додатково знижує ціну залученого документального матеріалу. Автор статті поблажливий до прогалин “Курсу”: у ньому немає ні татарського ярма, ні завоювання Іваном IV Казанського та Астраханського ханств, пропущені приєднання Сибіру, повстання Разіна та багато іншого. Поряд з цим М. М. Тихомиров виправдовує російського історика тим, що курс на те й “курс”, щоб уміщувати вибрані лектором проблеми [9, с. 84].

Характеристика Ключевського академіком Л. В. Черепніним є більш різносторонньою і складною. Дослідник розглядає життєвий шлях Ключевського, етапи його розвитку, монографічні праці та “Курс”, який вважається головним творчим досягненням В. О. Ключевського. На основі неопублікованого курсу методології історії Л. В. Черепнін уперше аналізує філософські й соціологічні погляди історика, розкриває схему історичного процесу в російського історика, в якій держава на певному етапі розвитку ототожнюється з народом. Автор вважає, що В. О. Ключевський – найвизначніший представник буржуазної історичної науки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [8, с. 169].

Поява багатьох дослідницьких статей на історіографічні теми, що висвітлюють будь-яку обрану сторону наукової творчості Ключевського, – нова риса цього часу. Особливий резонанс викликала публікація О. О. Зіміна – праця, написана на основі першоджерел, у тому числі архівних. Історіографічне її значення насамперед у спростуванні “канонічної” версії формування історика. О. О. Зімін вважає, що світогляд Ключевського складався під впливом революційної демократії (зокрема А. П. Щапова), а також С. В. Єшевського. Підкреслюється вплив Ф. І. Буслаєва. Вплив історико-юридичної школи, на думку О. О. Зіміна, приходить пізніше. Його монографія руйнує ту суто “соловійовсько-чичерінську” версію формування світогляду Ключевського, яку так ретельно розробив і пропагував “академічний канон” [11, с. 178–196].

Новим етапом у дослідженні наукової спадщини В. О. Ключевського стали праці Р. О. Киреевої. Її книга стала першим дослідженням спеціальних історіографічних праць В. О. Ключевського. Тема нова й ґрунтується значною мірою на архівних та маловідомих матеріалах. Вона відмічає, що російський історик відчув вплив позитивізму, який відстоював закономірний, але еволюційний шлях розвитку історичного процесу. Після цього на Василя Осиповича вплинуло неокантіанство, яке не визнавало ідеї закономірності. У зв’язку з цим В. О. Киреева стверджує, що історика була притаманна внутрішня двоякість, котра не могла не відобразитись у його творчості [12, с. 14].

1974 року вийшла монографія академіка М. В. Нечкіної “Василий Осипович Ключевский”. Цю працю можна розглядати як певний результат наукового дослідження В. О. Ключевського в 1950 – 1960-і роки.

М. В. Нечкіна в результаті перегляду своїх поглядів і теоретичних стверджувальних дійшла думки, що В. О. Ключевський – це ціла епоха наукового минулого й епоха передреволюційна. Свою монографію М. В. Нечкіна завершує висновком про те, що історичне значення російського історика занадто велике, незважаючи на вплив на його наукову творчість ліберальної ідеології. Він дав російській науці одну із найяскравіших концепцій історичного минулого країни – суперечливу, недоведену, але повну проблем [13, с. 571–572]. Серед усіх наукових інтересів В. О. Ключевського дослідниця виділила вивчення соціального устрою і взаємовідносин класів.

О. М. Цамуталі у своїй книзі “Борьба течений в русской историографии во второй половине XIX века” (1977) стверджує, що метою творчості В. О. Ключевського було вдосконалення концепцій державницької школи. Автор вважає, що російський дослідник пішов шляхом пристосування загальних концепцій державницької школи до нових вимог [14, с. 227]. На думку О. М. Цамуталі, перед В. О. Ключевським стояло завдання не знищити основи державницької школи, а доповнити їх проблемою класового суспільства, у подальшому ввести в загальну схему та економічний фактор.

У передмові до зібрання творів В. О. Ключевського (1987 р.) В. О. Александров й академік В. Л. Янін стверджують, що історик запропонував розуміння методології історії як процесу, котрий властивий людському суспільству. Безумовно, кроком уперед у розвитку історичної науки було його звернення до історії народу,

О. П. Шапіро в своїй “Историографии с древнейших времен до 1917 г.”, яка вийшла 1993 р., виділяє у В. О. Ключевського три основні фактори: людська особистість, суспільство та природа країни. Торкаючись методології дослідження, автор монографії стверджує, що Ключевського характеризував не тільки аналітичний, але й синтетичний підхід до джерел. Він майстерно поєднував свідчення різних джерел і будував таким чином достовірні й переконливі картини [15, с. 547]. Шапіро вважає, що Ключевський особисті характеристики використовує для того, щоб змалювати особливості історичного періоду, які знаходять в особистості своє розкриття, а також надати викладу велику цікавість [15, с. 548]. Він відзначає також у Ключевського-дослідника його вміння помічати внутрішні суперечності життєвих ситуацій, положень, характерів [15, с. 548].

Тема В. О. Ключевського та створеного ним у формі наукової школи “Московського осередку” отримала “друге дихання” в 90-х роках ХХ століття. Методологічна криза, яка опанувала східнослов'янську історіографію, викликала потребу переосмислення творчої спадщини вченого [16]. Удє сам масив статей, присвячених історичному, є свідченням того, що тема В. О. Ключевського й “Московської історичної школи” є далеко не вичерпаною в сучасній історіографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Любавский М.К. Василий Осипович Ключевский // В.О. Ключевский. Характеристики и воспоминания. М.: Научное слово, 1912. – С. 45–58.
2. Кизеветтер А.А. Памяти В.О. Ключевского // Русская мысль, 1911. – № 6. – С.135-139.
3. Пичета В.И. Введение в русскую историю (Источники и историография). М.: Госиздат, 1922. – 205 с.
4. Пархоменко В. Древняя история России в освещении Ключевского и Преснякова // Вестник древней истории. – 1938. – № 3. – С. 71–89.
5. Рубинштейн Н.Л. Василий Осипович Ключевский // Исторический журнал, 1941. – № 6.
6. Рубинштейн Н.Л. Русская историография. – М.: Госполитиздат, 1941. – С. 441–469.
7. Ключевский В.О. Сочинения в восьми томах. – М.: Государственное издательство политической литературы. – М., 1956 – 1959 гг.
8. Астахов В.И. Курс лекций по русской историографии (до конца XIX в.). – Харьков: Изд. ХГУ, 1965. – 584 с.; Черепнин Л.В. В.О. Ключевский // Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1960. – Т. II. – С. 146–170; Шапиро А.Л. Историография с древнейших времен до 1917 года. – М.: Культура, 1993. – 761 с.; Шапиро А.Л. Русская историография в период империализма. – Л., 1962. – 235 с.
9. Тихомиров М.Н. К выходу первых трёх томов собрания сочинений В.О. Ключевского // Вопросы истории. – 1958. – № 8. – С. 67–84.
10. Черепнин Л.В. Выдающиеся исследования о Василии Осиповиче Ключевском // Проблемы истории общественной мысли и историографии. – М., 1976. – С. 151–172.
11. Зимин А.Л. Формирование исторических взглядов В.О. Ключевского в 60-е годы XIX в. // Исторические записки. – М., 1961. – Т. 69. – С. 178–196.
12. Киреева Р.А. В.О. Ключевский как историк русской исторической науки. – М.: Наука, 1966. – 217 с.; Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г. – М., 1983. – 216 с.
13. Нечкина М.В. Василий Осипович Ключевский. История жизни и творчества. – М.: Наука, 1974. – 638 с.
14. Цамугали А.Н. Борьба течений в русской историографии во второй половине XIX века. – Л.: Наука, 1977. – 331 с.
15. Шапиро А.Л. Историография с древнейших времён до 1917 года. Учебное пособие. – М.: Культура, 1993. – 761 с.
16. Щербань Н.В. Неостребованные традиции: В.О. Ключевский – педагог // Отечественная история. – 1998. – № 6; Эммонс Т. Ключевский и его ученики // Вопросы истории. – 1990. – № 10; Алеврас Н.Н., Гришина Н.В. В.О. Ключевский в науке XX века: осмысление творчества // Мир ученого в XX веке: корпоративные ценности и интеллектуальная среда. – Омск, 2000. – Т. 2; Шмидт С.О. Ключевский и культура России // Ключевский. Сборник материалов. – Пенза, 1999. – Вып. 1. – С. 323–335; Попов А.С. Школа Ключевского: проблема идентификации // Социальные науки: история, теория, методика. – Сб. научн. статей. – Вып. IV. – М.: Изд. МПУ Сигнал. – 2002. – С. 104–119; Александров В.А. В.О. Ключевский // Портреты историков. Время и судьбы. – Вып. 1. Отечественная история. – М. – Иерусалим: Университетская книга. – 2002. – С. 78–89.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Босенко Наталія Петрівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми східнослов'янської історіографії другої половини XIX – поч. XX ст.